

A comparative study of the question of eating and being eaten and reincarnation from the perspective of Imamiyyah and Matriddiyah

Hossein Arefinia¹ | Mostafa Soltani² | Moslem Mohammadi³ | Seyyed Lotfullah Jalali⁴

1. Corresponding Author, Ph.D. Candidate, Theological Religions, University of Religions and Religions, Qom, Iran. E-mail: Arefi1690071@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Islamic Religions, University of Religions and Religions, Qom, Iran. E-mail: proman.ms@gmail.com
3. Associate Professor, University of Tehran, Iran. E-mail: mo.mohammadi@ut.ac.ir
4. Assistant Professor, Al-Mustafa International University, Al-Mustafa University Qom, Iran. E-mail: sl.jalali@yahoo.com

---

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 8 April 2024

Received in revised form:

14 May 2024

Accepted: 30 May 2024

Published online: 23 June 2024

Keywords:

Ekl and Makool,
Reincarnation,
Return of Nothingness,
Imamiyyah,
Matriddiyah

ABSTRACT

Objective: How to respond to doubts about the resurrection and firm belief in the resurrection is one of the important topics between Islamic sects and schools. This research, by collecting information in an analytical-comparative way, is an answer to the question of eating and being eaten and reincarnation, how will a person return to the afterlife after being eaten by humans or other creatures? And after being separated from the human body, does the soul and soul transfer to the body or other beings or not? The purpose of the article is to compare and compare the views of the thinkers of the Imamiyya and Matriddiyya sects. Based on the findings of this research, the arguments of those who refuse the return of nothingness from the "theologians of Mushreb-e-Imamiyyah philosophers and some Matriddiyyah theologians" based on "the decline of the elements of the material world and the survival of the soul and spirit" have been repellent to the suspicion of being devoured and eaten and reincarnation. Contrary to the promise of those who believe in the survival of the main parts of man and the promise of the survival of the main and secondary parts, it does not dispel these two doubts. the arguments of those who believe that the return of nothingness is permissible from "Matriddiyyah theologians and some of the Imamiyyah" regarding the annihilation of all the creations of the world, the doubt of eating and being eaten and reincarnation, is against the elimination of the issue, Contrary to the words of the sayings to collect the scattered parts (the word of detail), which did not repel the suspicion of eating and being eaten or reincarnation.

Cite this article: Arefinia, H., Soltani, M., Mohammadi, M. & Jalali, SM. (2024). A comparative study of the question of eating and being eaten and reincarnation from the perspective of Imamiyyah and Matriddiyyah. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 8 (1), 75-104. DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48315.1176>

© The Author(s).

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48315.1176>

Introduction

The question of how the worldly body returns to the House of Resurrection has long been the focus of various sects and schools. Meanwhile, two theological sects, Imamiyyah and Matriddiyah, have emphasized on the eternal life of man in the hereafter. But the main dispute is how the worldly body is raised to the abode of the hereafter, and the root of this dispute is the return of the discussion of resurrection and the discussions surrounding it to unseen and imperceptible matters, which human sciences have not had access to the details of. (Fayaz Lahiji, B. Ta., vol. 1, p. 15).

The two sects of Matriddiyah and Imamiyyah have a lot in common in most of the theological discussions, including reference to reason and narration. It is true that the doubt of Akeel, Makool and reincarnation has been discussed from the point of view of Mulla Sadra, Sohrawardi and Ibn Sina, but this doubt and the discussions surrounding it have not been investigated and worked on in a comparative manner between the Imamiyyah and Matriddiya schools, as in the background of some of these items are mentioned; Therefore, this reason can be known as one of the factors of the knowledge gap between these two sects; Because the responsibility and belief in the resurrection between the followers of these two schools can be considered a powerful lever in dealing with evil and criminal actions; Therefore, the discovery of various angles of doubts about the resurrection can be considered as a factor in advancing the approximate and comparative studies between the Imamiyyah and Matriddiyah schools.

In the meantime, the basic question of the research is how to answer the doubt of Akel and Makool and reincarnation from the perspective of the Imamiyyah and Matriddiya: First of all, if a person has eaten another person, and the body of the eaten person (Makul) has become part of the body of the eater (Akel), how will they return on the Day of Resurrection? Also, if the parts of one body have become the elemental parts of thousands of other humans and animals; Which of these people will return at the time of judgment? Secondly, after being separated from the human body, is the soul and soul transferred to the body of another person or other beings or not?

The current research is from among the theologians of Imamiya, mainly from the elders such as Sheikh Mofid, Sharif Morteza, Sheikh Tousi, Fazil Moqdad, Abul Fatah Makhdoom Hosseini, Allameh Majlisi, Hassan Ali Marwarid, and Mohammadi Gilani. And among the theologians of Mushreb Imamiya, the views of Khwaja Nasir al-Din Tousi, Mulla Sadra, Faiz Kashani, Mohaghegh Sabzevari, Mulla Ismail Esfraini, Allameh Tabatabaei, and Jafar Sobhani have been given attention. And from the school of Matriddiyah, there are also many elders such as Abu Mansour Matriddi, Abulith Samarqandi, Abul Mu'in Nasafi, Najmuddin Nasafi, Ahmad bin Muhammad Ghaznavi, Abul Barakat Nasafi, Kamal Ibn Hammam, Ahmad Ibn Musa Khayali Rumi, Ali Ibn Sultan Muhammad Qari, and Sheikh Muhammad Zahid Kothari. It has been used in the discussion of the doubt of Akel and Makool and reincarnation. Also, the views of two famous figures from the Matriddiyah school, i.e. "Ibrahim Ibn Ismail Saffar and Sadr al-Muhaqqeen Sadr al-Shari'a" have been inclined towards philosophical mushrab. The reason for the selection of certain theologians in the upcoming discussions is because according to the

investigation that was done from the Imamiyyah and Matriddiyyah books, the mentioned people have raised the above topics in their books; Therefore, these theologians have been placed as important people in both sects; Therefore, the scope of this research has been of interest from among the theologians of the third century to the fourteenth and fifteenth centuries of AH.

This research, with the analytical-comparative method, seeks to compare and contrast the viewpoints of two sects, the Imamiyyah and the Matriddiyyah, in response to the doubt of Akeel and Makool and reincarnation; Therefore, in this first article, the meaning of Akel, Makool and reincarnation has been examined. Then, the views of Imamiyyah and Matriddiyyah scholars on the doubt of Akel and Makool from the point of view of those who believe in the refusal to return from nothingness, and the permissibility of returning from nothingness, have been analyzed and compared, and finally, the views of these two sects have been examined in reincarnation.

Background

A lot of researches have been done on the discussion of Akel, Makool and reincarnation, some of the most important of which are: 1- The article "The Doubt of Aqeel and Makool from the Perspective of Islamic Religions" written by Ahmad Mohadi and Mehdi Farmanian, in this article, the author has examined the doubt of Aqeel and Makool from the perspective of Imamia and Ash'ari. The author of the article claims that the theologians of Matriddi religion did not mention the discussion of Akel and Makool. 2- The article "Criticism of the opinions of theologians about the doubt of Aqeel and Makool" written by Seyyed Hasan Bathai Golpayegani, the author of this article is the view of Islamic scholars and theologians on Imamiya and Ashaerah, He has examined and paid attention to the doubt of Akel and Makool. 3- The article "Comparison of the foundations and solutions of Ibn Sina and Mulla Sadra for the negation of reincarnation" written by Forough Rahimpour; In this article, the author has focused on the doubt of reincarnation from the perspective of Ibn Sina and Mulla Sadra.

But the advantage of this article is that this research has investigated the issue of Akeel and Makool in a comparative manner between the Imamiyyah and Matriddiyya schools, while the above researches claimed that the Matriddiyya sect did not discuss the issue of Aqeel and Makool and reincarnation. While different elders of Matriddiyyeh have discussed this issue in different ways in the issue of the permission to return from nothingness and the assembly of human parts. Another advantage of this research is that the current research has analyzed the doubt of akel and makool and reincarnation in terms of the refusal to return from nothingness and the permission to return from nothingness, which previous researches have not used this feature. Thirdly, according to the research that was done in the Matriddiye sect, no specific research has been done regarding the doubt of Akel and Makool. This unique feature can be one of the advantages of this research.

Theological method of the Imamiyyah and Matriddiyyah schools

These two schools are very close to each other in terms of methodology; Because, in terms of intellectual method, the Matriddiyyah sect is on a path between Ash'ari and Mu'tazila. And the Imami sect also has such a place in the intellectual and narrative method. The majority of

Imamiyya thinkers have put reason and narration together as evidence. So that both schools benefit from reason, Quran and Sunnah together. They have very similar views on issues such as rational goodness and ugliness, the validity of single news, a monotheistic view of God, the necessity of knowing God with rational proof, the negation of the possibility of a task that is beyond the responsibility of humans, and such cases. (Matridi, 1426, vol.1, pp. 302-306; Fazel Moqdad, 1422, pp. 315-425; Bayazi Hanafi, 1368, p. 6; Jalali, 1386, p. 344).

What is noteworthy: the matridian approach, in seeking the help of reason and rational arguments; It is much more than the Ash'ari school.

There is a slight difference between the Matridi school and the Ash'ari school, so some scholars refer to the Ash'ari and Matridiyya sects with the name "School of Ahl al-Sunnah wa Al-Jama'ah". (Halabi, 1376, p. 50; Sobhani, Beita, vol. 3, p. 30). But some scholars of Matridiya believe: if the term "Ahl al-Sunnah wa al-Jama'a" is used somewhere, their intention refers only to the school of Matridiya, but if the term "Ahl al-Sunnah" is used alone, their intention refers to the two schools of Matridiya and Ash'ari. (Ibn Baqira Muqdisi Hanafi, 1432, p. 24).

Both Imamiyyah and Matridiyyah theological schools have similar views on most of the religious issues due to the use of rational arguments, but in some cases, such as the issue of resurrection, gross differences are seen; Matridiye considered the discussion of the resurrection to be narrative. (Samarkandi, 1440, p. 183; Nasafi, 1432, p. 428; Ibn Hammam, Bitā, p. 140), contrary to the Imamiyyah, which proved it rationally and through narration. Another difference between Imami school and Matridiyyah is that a wide range of Imamiyya theologians and sages have benefited from philosophical wisdom in addition to reason and narration, unlike most Matridiyyah theologians. (Motahari, 1376, vol. 3, pp. pp. 94-95; Jabraili, 1389, pp. pp. 59-61).

Conclusions:

1- Imamiyyah and Matridiyyah scholars were divided into three groups in response to the doubt of Akel and Makool: A- The first group of believers in the refusal to return from nothingness into three categories: some of them believe in the survival of the main components (and not the secondary ones), And some were divided on the survival of the main and secondary components, and others were divided on the decline of the main and secondary components; From among them, the saying "Mushrab-philosopher theologians of the Imamiyyah and some of the Matridiyyah" due to the deterioration of the elemental components and the survival of the soul and the soul, the doubt of Akeel and Makool is dispelled. B- The second group of those who believe in the permissibility of returning from nothingness, from "Matridiyyah theologians and some Imamiyyah" according to the annihilation of all the creations of the world, the doubt of Akel and Makool is completely rejected. C- The third group of those who believe in the theory of detailing the permission and refusal to return from nothingness from "some of the theologians of Matridiyyeh" which refers to the results of the above two statements.

2- Imamiyyah and Matridiyyah thinkers were divided into two groups in rejecting the doubt of reincarnation: A- The first group of believers in the refusal to return from nothingness divided into two groups: some of them were divided on the annihilation of the main and secondary parts (and the survival of the soul and soul). And some were also divided on the survival of the main (and not secondary) components; Among them, the words of "Mushrab philosopher theologians of the Imamiyyah and some of the Matridiyya" dispelled the doubt of reincarnation, but the words of those theologians on the survival of the main parts did not dispel the doubt of reincarnation. B- The second group of those who believe in the permissibility of returning from annihilation from "Matridiyyah theologians and some of the Imamiyyah" due to the annihilation of all the world's creations, the doubt of reincarnation was rejected.

بررسی تطبیقی شبهه آکل و ماکول و تناسخ از منظر امامیه و ماتریدیه

حسین عارفی نیا^۱ | مصطفی سلطانی^۲ | مسلم محمدی^۳ | سید لطف الله جلالی^۴

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، مذاهب کلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. رایانامه: Arefi1690071@gmail.com

۲. دانشیار، گروه مذاهب اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. رایانامه: proman.ms@gmail.com

۳. دانشیار، دانشگاه تهران، ایران. رایانامه: mo.mohammadi@ut.ac.ir

۴. استادیار، جامعه المصطفی العالمیه، دانشگاه جامعه المصطفی قم، ایران. رایانامه: sl.jalali@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	چگونگی پاسخ به شبهات معاد و اعتقاد راسخ به قیامت از مباحث مهم بین فرق و مکاتب اسلامی است. این پژوهش با جمع‌آوری اطلاعات به روش تحلیلی - مقایسه‌ای در مقام پاسخ به شبهه آکل و ماکول و تناسخ است که آیا انسان بعد از خورده شدن توسط انسان یا موجودات دیگر چگونه حشر خواهد شد؟ و آیا نفس و روح بعد از جدا شدن از پیکر انسان، به بدن یا موجودات دیگر منتقل می‌شود یا نه؟ هدف مقاله، تطبیق و مقایسه دیدگاه اندیشمندان دو فرقه امامیه و ماتریدیه است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، ادله قائلین به امتناع اعاده معدوم از «متکلمان فیلسوف مشرب امامیه و برخی از متکلمان ماتریدیه»، مبنی بر «زوال عناصر عالم ماده و بقاء نفس و روح» دفع کننده شبهه آکل و ماکول و تناسخ بوده است، برخلاف قول قائلین به بقاء اجزاء اصلی انسان، و قول قائلین به بقاء اجزاء اصلی و فرعی، دفع کننده این دو شبهه نیست. ادله قائلین به جواز اعاده معدوم از «متکلمان ماتریدیه و برخی از امامیه»، با توجه به معدوم و نیست شدن تمام خلایق عالم، شبهه آکل و ماکول و تناسخ، سالبه به انتفاء موضوع است، بر خلاف قول قائلان به تجمیع اجزاء پراکنده (قول تفصیل) که دفع کننده شبهه آکل و ماکول یا تناسخ نبود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱/۲۰	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۲/۲۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۱۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۴/۵	
واژه‌های کلیدی:	
	آکل و ماکول، تناسخ، اعاده معدوم، امامیه، ماتریدیه

استناد: عارفی نیا، حسین؛ سلطانی، مصطفی؛ و محمدی، مسلم؛ جلالی، سیدلطف الله (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی شبهه آکل و ماکول و تناسخ از منظر

امامیه و ماتریدیه. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۸(۱)، ۱۰۴-۷۵. DOI: http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48315.1176

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

مسئله چگونگی حشر جسم دنیوی در نشئه قیامت، از دیرباز مورد توجه فرق و مکاتب گوناگون بوده است. در این میان دو فرقه کلامی امامیه و ماتریدیه بر حیات ابدی انسان در آخرت تاکید داشته‌اند. اما نزاع اصلی در چگونگی برانگیخته شدن جسم دنیوی به نشئه قیامت است و سر این اختلاف در بازگشت بحث معاد و مباحث پیرامون آن به امور غیبی و غیرقابل حسّی است که علوم انسانی به جزئیات آن راه نداشته است. (فیاض لاهیجی، بی تا، ج ۱، ص. ۱۵).

دو فرقه ماتریدیه و امامیه اشتراکات بسیاری در غالب مباحث کلامی، از جمله استناد به عقل و نقل داشته‌اند. درست است که شبهه اکل و ماکول و تناسخ از منظر ملاصدرا و سهروردی و ابن سینا کار شده است، ولی این شبهه و مباحث پیرامون آن بین دو مکتب امامیه و ماتریدیه به صورت تطبیقی مورد بررسی و کار نشده است، چنانچه در پیشینه برخی از این موارد ذکر شده است؛ لذا این سبب می‌تواند، یکی از عوامل وجود خلأ معرفتی بین این دو فرقه شناخته شود؛ زیرا تکلیف‌پذیری و اعتقاد به قیامت بین پیروان این دو مکتب، می‌تواند اهمی قدرتمند در مقابله با اقدامات شرارت‌بار و مجرمانه محسوب گردد؛ بنابراین کشف زوایای گوناگون شبهات معاد می‌تواند، عامل پیشبرد مطالعات تقریبی و تطبیقی میان دو مکتب امامیه و ماتریدیه محسوب گردد.

در این میان سؤال اساسی پژوهش، در چگونگی پاسخ به شبهه اکل و ماکول و تناسخ از منظر امامیه و ماتریدیه است: که اولاً اگر انسانی، فرد دیگری را خورده باشد، و بدن ماکول (انسان خورده شده)، جزء بدن اکل (خورنده انسان) شده باشد، چگونه در روز رستاخیز حشر می‌شوند؟ همچنین اگر اجزاء یک بدن، جزء عنصری هزاران انسان و حیوان دیگر شده باشد؛ در وقت حشر کدام یک از این افراد، محشور خواهند شد؟ ثانیاً آیا نفس و روح، بعد از جدا شدن از پیکر انسانی، به بدن فرد دیگری و یا موجودات دیگر منتقل می‌شود یا نه؟

پژوهش حاضر از میان متکلمان صرف امامیه، عمدتاً از بزرگانی مانند شیخ مفید، شریف مرتضی، شیخ طوسی، فاضل مقداد، ابوالفتح مخدوم حسینی، علامه مجلسی، حسنعلی مروارید، و محمدی گیلانی بوده است و از میان متکلمان فیلسوف مشرب امامیه، غالباً دیدگاه‌های خواجه نصیر الدین طوسی، ملاصدرا، فیض کاشانی، محقق سبزواری، ملا اسماعیل اسفراینی، علامه طباطبایی، و جعفر سبحانی مورد توجه قرار گرفته است. و از مکتب ماتریدیه نیز غالباً از بزرگانی

مانند ابومنصور ماتریدی، ابوليث سمرقندی، ابوالمعین نسفی، نجم الدین نسفی، احمد بن محمد غزنوی، ابوالبرکات نسفی، کمال ابن همام، احمد بن موسی خیالی رومی، علی بن سلطان محمد قاری، و شیخ محمد زاهد کوثری در بحث شبهه آکل و ماکول و تناسخ مورد استفاده قرار گرفته است. همچنین دیدگاه‌های دو شخصیت مشهور از مکتب ماتریدیه، یعنی «ابراهیم بن اسماعیل صقار و صدرالمحققین صدرالشریعه» متمایل به مشرب فلسفی گردیده است. دلیل گزینش متکلمان خاص در مباحث پیش‌رو به این خاطر است که با توجه به استقصائی که از کتب امامیه و ماتریدیه انجام گردید، افراد مذکور، مباحث فوق را در کتب‌شان مطرح نموده‌اند؛ لذا این متکلمان به عنوان افراد شاخص در هر دو فرقه قرار گرفته‌اند؛ بنابراین قلمرو بررسی این تحقیق، از میان متکلمان قرن سوم تا قرن چهاردهم و پانزدهم هجری قمری مورد توجه بوده است.

این پژوهش با روش تحلیلی - مقایسه‌ای، در پی تطبیق و مقایسه دیدگاه دو فرقه امامیه و ماتریدیه، در پاسخ به شبهه آکل و ماکول و تناسخ است؛ لذا در این مقاله نخست معنای آکل و ماکول و تناسخ بررسی شده است، سپس دیدگاه دانشمندان امامیه و ماتریدیه در شبهه آکل و ماکول از منظر فائزین به امتناع اعاده معدوم و جواز اعاده معدوم مورد تحلیل و تطبیق قرار گرفته و در آخر دیدگاه این دو فرقه، در تناسخ مورد بررسی واقع گردیده است.

۱-۲. پیشینه

پژوهش‌های فراوانی در بحث آکل و ماکول و تناسخ انجام شده است که بعضی از مهم‌ترین آن‌ها، عبارتند از: ۱- مقاله «شبهه آکل و ماکول از دیدگاه مذاهب اسلامی» نوشته احمد موحدی و مهدی فرمانیان، نویسنده در این مقاله شبهه آکل و ماکول را از منظر امامیه و اشاعره مورد بررسی قرار داده است ایشان مدعی آن است که متکلمان ماتریدی مذهب، اشاره‌ای به بحث آکل و ماکول ننموده‌اند. ۲- مقاله «نقد و بررسی آرای متکلمان درباره شبهه آکل و ماکول» نوشته سید حسن بطحائی گلپایگانی، نویسنده در این مقاله دیدگاه حکما و متکلمان اسلامی از امامیه و اشاعره در مورد شبهه آکل و ماکول بررسی و توجه قرار داده است. ۳- مقاله «مقایسه مبانی و راه‌حل‌های ابن سینا و ملاصدرا برای نفی تناسخ» نوشته فروغ رحیم‌پور، نویسنده در این مقاله شبهه تناسخ را از منظر ابن سینا و ملاصدرا توجه قرار داده است.

اما امتیاز مقاله حاضر آن است که این پژوهش، موضوع شبهه اکل و ماکول را بین دو مکتب امامیه و ماتریدیه به صورت تطبیقی مورد بررسی قرار داده است، در حالی که پژوهش‌های فوق مدعی بودند: فرقه ماتریدیه در شبهه اکل و ماکول و تناسخ، بحث ننموده است، در حالی که بزرگان مختلفی از ماتریدیه، این بحث را به شکل‌های مختلف در بحث جواز اعاده معدوم و تجمیع اجزاء انسان بحث کرده‌اند. از دیگر امتیازات این تحقیق آن است که پژوهش حاضر شبهه اکل و ماکول و تناسخ را، از حیث امتناع اعاده معدوم و جواز اعاده معدوم مورد تحلیل قرار داده است که پژوهش‌های قبلی یا از این ویژگی استفاده نکرده‌اند، یا کمتر به این مسئله توجه داشته‌اند. ثالثاً با توجه به جستجویی که در فرقه ماتریدیه انجام شد، تحقیقی خاص در رابطه با شبهه اکل و ماکول کار نشده است، این ویژگی منحصر بفرد، می‌تواند از دیگر امتیازات این پژوهش باشد.

۱-۳. روش کلامی مکتب امامیه و ماتریدیه

این دو مکتب به لحاظ روش‌شناسی بسیار نزدیک به هم هستند؛ زیرا فرقه ماتریدیه از حیث روش عقلی، در راهی بین اشاعره و معتزله قرار دارد. و فرقه امامیه نیز، در روش عقلی و نقلی چنین جایگاهی دارد. غالب اندیشمندان امامیه، عقل و نقل را در کنار هم حجت قرار داده‌اند، به طوری که هر دو مکتب از عقل و قرآن و سنت در کنار هم بهره می‌جویند. و در مباحثی مانند حسن و قبح عقلی، حجیت خبر واحد، تنزیه خداوند در توحید، ضرورت شناخت خدا با برهان عقلی، نفی امکان تکلیف ما لایطاق و مواردی از این دست، دیدگاه‌های بسیار مشابهی نسبت به هم دارند. (ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۰۲ - ۳۰۶؛ فاضل مقداد، ۱۴۲۲، ص ۳۱۵ - ۴۲۵؛ بیاضی حنفی، ۱۳۶۸، ص ۶؛ جلالی، ۱۳۸۶، ص ۳۴۴).

آنچه قابل توجه است: رویکرد ماتریدی، در یاری جستن از عقل و استدلال‌های کلامی در اعتقادات، بیشتر از اشعری است. بین مکتب ماتریدی و اشاعره، اختلاف کمی وجود دارد، به طوری که برخی از دانشمندان، فرقه اشاعره و ماتریدیه را با نام «مکتب اهل السنه و الجماعة» یاد می‌کنند. (حلبی، ۱۳۷۶، ص ۵۰؛ سبحانی، بی تا، ج ۳، ص ۳۰). اما برخی از دانشمندان ماتریدیه معتقدند: اگر اصطلاح «اهل السنه و الجماعة» در جایی استعمال شود، قصدشان فقط بر مکتب ماتریدیه اطلاق دارد، اما اگر اصطلاح «اهل السنه» تنهایی به کار برده شود، قصدشان بر دو مکتب ماتریدیه و اشاعره دلالت دارد. (ابن بقیره مقدسی حنفی، ۱۴۳۲، ص ۲۴).

هر دو مکتب کلامی امامیه و ماتریدیه، در اغلب موضوعات اعتقادی به خاطر بهره بردن از استدلال‌های عقلی، دیدگاه‌های مشابهی به هم دارند، ولی در برخی موارد مانند بحث معاد، اختلافات فاحشی دیده می‌شود؛ ماتریدیه بحث معاد را از «نقلیات» (سمرقندی، ۱۴۴۰، ص ۱۸۳؛ نسفی، ۱۴۳۲، ص ۴۲۸؛ ابن همام، بی تا، ص ۱۴۰). دانسته است، برخلاف امامیه که آن را به صورت عقلی و نقلی به اثبات رسانده است. تفاوت دیگر بین مکتب امامیه با ماتریدیه این است که طیفی وسیعی از متکلمان و حکمای امامیه، از خرد فلسفی در کنار عقل و نقل بهره جست‌اند، برخلاف اکثر متکلمان ماتریدیه. (مطهری، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۹۴ - ۹۵؛ جبرئیلی، ۱۳۸۹، ص ۵۹ - ۶۱).

۱-۴. مفهوم‌شناسی

واژه «آکل» اسم فاعل به معنای خورنده از «أَكَلَ يَأْكُلُ» است و «مأکول» نیز اسم مفعول به معنای خورده شده است. (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص ۲۲ - ۲۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۱۹؛ ابن سیده، ۱۴۲۱، ج ۷، ص ۸۶). و در اصطلاح متکلمین اگر انسان، اجزاء انسان دیگری را خورده باشد در اصطلاح به فرد خورنده «آکل» گویند، اما اگر اجزاء همین انسان، توسط انسان یا موجودات دیگر خورده شود در اصطلاح به فرد خورده شده، مأکول گفته می‌شود. (اسفرائینی، ۱۳۸۳، ص ۳۹۵؛ محقق سبزواری، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۴۲۴).

«تناسخ» مصدر باب تفاعل به معنای از جایی به جایی نقل شدن، یا حالی به حالی گردیدن است. (شرتونی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۳۹۱؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۳۱۹). و در اصطلاح متناسخه، گروهی هستند که معتقد به انتقال روح از بدنی به بدن دیگر، غیر از بدن خویش تا الی الابد هستند، به گونه‌ای که این عده منکر بعث و قیامت هستند. (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۳۱۹؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۰۱؛ مکی عاملی، ۱۴۱۱، ص ۳۸ - ۳۹).

تناسخ در لغت به چهار قسم تقسیم می‌شود: ۱- نسخ در لغت، انتقال روح انسانی به بدن دیگری غیر از بدن خویش است. ۲- مسخ عبارت از تحویل و دگرگونی صورت، به چیزی اقیح و زشت‌تر از صورت قبلی؛ یعنی تغییر شکل ظاهری بدن انسانی به بدن حیوانی است. ۳- فسخ: عبارت از انتقال روح ناطقه، از بدن انسان به حشرات است. ۴- رسخ عبارت از انتقال روح، از جسم

به نباتات و جمادات است. (مکی عاملی، ۱۴۱۱، ص ۴۶-۴۸؛ سبحانی، ۱۳۸۶، ص ۲۳۶-۲۳۷).

۲-۱. دیدگاه دانشمندان امامیه و ماتریدیه به شبهه آکل و مأکول

پاسخ دانشمندان امامیه و ماتریدیه به این شبهه به سه صورت است.

۲-۱-۱. امتناع اعاده معدوم بعینه

قائلین به امتناع اعاده معدوم، برای پاسخ به شبهه آکل و مأکول به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱- برخی از دانشمندان امامیه و ماتریدیه معتقدند: اجزاء اصلی انسان (و نه فرعی)، همراه روح و نفس باقی و جاودان است. (نسفی، بی تا، ص ۱۱۰؛ تفتازانی، ۱۴۲۱، ص ۹۸؛ فاضل مقداد، ۱۴۲۰، ص ۱۷۷-۱۷۹ و ۴۲۰-۴۲۲؛ حسینی، ۱۳۶۵، ص ۲۰۹؛ استرآبادی، ۱۳۸۲، ج ۴، ص ۲۱۶). در انسان، دو قسم اجزاء اصلیه و فرعیه وجود دارد؛ اجزاء اصلی انسان، هیچ‌گاه جزء اصلی انسان دیگر نمی‌شود؛ زیرا این اجزاء اصلیه، باقی و ابدی و تغییرناپذیر هستند، و از بین نمی‌روند؛ در حقیقت خداوند متعال در وقت رستاخیز، این عناصر رکنی را محشور می‌کند. درست است که اجزاء اصلی انسان، در حیوانات یا ابدان دیگر جذب می‌شوند، ولی هیچ‌گاه جزء اصلی آنان نمی‌شوند و در آنها حلّ یا تجزیه نمی‌گردند، اما اجزاء فرعی انسان، در عناصر دیگر حلّ و از بین می‌روند؛ لذا اعاده اجزاء فضلّه و زائده در روز حشر لازم و ضروری نیست. (نسفی، ۱۴۲۱، ص ۱۱۵؛ تفتازانی، ۱۴۲۱، ص ۹۸؛ فاضل مقداد، ۱۴۰۵، ص ۴۰۸-۴۱۰؛ مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۳۷۴؛ تنکابنی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۳۹۳).

بنابراین با بازگشت اجزاء اصلی هر فردی به خودش، اولاً شبهه آکل و مأکول پیش نمی‌آید. و ثانیاً ترجیح بلامرجح، در عناصر تشکیل‌دهنده انسان پیش نمی‌آید؛ زیرا هر جزئی به آغوش بدن اصلی خود برمی‌گردد و اعاده بعض، دون بعض در اجزاء اصلی پیش نمی‌آید؛ زیرا رکن اصلی انسان به جزء اصلی او است و آن چیزی که در رستاخیز برمی‌گردد، عین اجزاء اصلی است. ثالثاً ثواب و عقاب هر کس به اجزاء اصلی خودش خواهد رسید و نه اجزاء فرعی و زائده. (نسفی، بی تا، ص ۱۱۰؛ نسفی، ۱۴۲۱، ص ۱۱۵؛ مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۳۷۴؛ شعرانی، ۱۳۷۲، ص ۵۶۵-۵۶۶؛ حسینی تهرانی، ۱۳۶۵، ص ۷۹۹).

نقد: اولاً قول به گردآوری اجزاء اصلی (و نه فرعی)، مخالف صریح آیه قرآن کریم است؛ چراکه در داستان تجمیع عناصر پرندگان، توسط حضرت ابراهیم (ع)، پروردگار متعال تمام اجزاء پراکنده پرندگان (اعم از اصلی و فرعی) را برای حیات دوباره، بازحشر نمود. (بقره/۲۶۰) در اینجا آیه مطلق است و شامل همه عناصر پرندگان اعم از اصلی و فرعی است.

۲- برخی از متکلمان امامیه معتقد به تجمیع تمام اجزاء اصلی و فرعی، همراه روح و نفس در معاد هستند؛ این گروه تفاوتی بین اجزاء اصلی و فرعی انسان نگذاشته‌اند؛ زیرا پروردگار متعال، بر انجام هر کاری قادر و توانمند است. (شیخ مفید، ۱۴۱۳، ص ص. ۴۶-۴۷؛ مروارید، ۱۴۱۸، ص ص. ۲۱۱-۲۱۲). از منظر این گروه، عین اجزاء اصلی و فرعی به سرای آخرت منتقل می‌شود.

نقد: زیرا اولاً اگر قرار باشد همه اجزاء انسان، از اول عمر تا آخر عمر او جمع شود، لازم می‌آید عناصر هر فردی، در ابدان دیگر نیز باشد؛ بنابراین قرار گرفتن یک جزء، در دو عضو محال و ممتنع است؛ چراکه در این صورت، شبهه رسیدن عقاب و ثواب به غیر مستحق لازم می‌گردد. ثانیاً اگر بدن انسان تماماً، از اول عمر تا پایان زندگی‌اش بازگشت داده شود، لازم می‌آید هر یک از انسان‌ها در روز رستاخیز، همانند کوهی عظیم الجثه درآیند. (محمدی، ۱۳۷۸، ص ص. ۱۵۸-۱۵۹ و ۵۲۸-۵۲۹؛ حسینی لواسانی، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ص. ۲۳۷-۲۳۸). ثالثاً بعضی از آیات مانند «كُلُّ مَنْ عَلَيهَا فَاَنّ» (رحمن/۲۶) «و كَلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ» (قصص/۸۸) بر زوال و معدوم شدن همه اجزاء اصلی و فرعی عالم دلالت دارند؛ لذا این قول قادر بر پاسخ‌گویی از شبهه آکل و ماکول نیست.

۳- اکثر متکلمان فیلسوف مشرب امامیه و برخی از ماتریدیه معتقدند: تمام اجزاء اصلی و فرعی عالم ماده، فانی و زوال‌پذیر بوده، اما نفس و روح باقی و جاودان هستند. این دسته نفس و روح انسانی را مکلف اصلی تکلیف می‌دانند و از آنجایی که نفس و روح انسانی، ابدی و باقی است، با مرگ انسان از بین نمی‌رود. (صفار، ۱۴۳۱، ص ص. ۲۵۴ و ۲۶۰-۲۶۲؛ صدرالمحققین صدرالشریعه ثانی، ۲۰۲۱، ص ص. ۴۱۲؛ خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۳، ص ص. ۲۳؛ صدر المتألهین، ۱۳۷۸، ص ص. ۸۷ و ۳۹۵-۳۹۶؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۷، ص ص. ۱۱۴). در این صورت نیز، شبهه آکل و ماکول دفع می‌گردد؛ زیرا در روز رستاخیز نفس هر انسانی، به معاد بازگشت داده می‌شود و نه اجزاء عنصری دنیوی او. در حقیقت اجزاء اصلی و فرعی دنیوی انسان، چه خورده شوند یا خورده نشوند، در قیامت محشور نخواهند شد، بلکه نفس انسانی به نشئه اخروی منتقل خواهد شد.

چراکه ملاک اصلی در درک لذت و درد، نفس و روح انسان است. و بدن انسان، در حکم وسیله و لباس، برای روح محسوب می‌گردد. در حقیقت روح، متناسب با جهان آخرت، بدن اخروی و مثالی خود را می‌سازد؛ لذا از حیث صورت و شکل و قیافه، بدن اخروی، عین بدن دنیوی است، اما از حیث عنصر مادی، بدن اخروی، مثل بدن دنیوی است. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۷، ص. ۱۱۴). چنانچه ادله نقلی نیز «صَيَّرَ تِلْكَ الرُّوحَ فِي قَالِبٍ كَقَالِبِهِ فِي الدُّنْيَا... فَإِذَا قَدِمَ عَلَيْهِمُ الْقَادِمُ عَرَفُوهُ بِتِلْكَ الصُّورَةِ الَّتِي كَانَتْ فِي الدُّنْيَا» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۲، ص. ۸۹). همین ایده را تقویت و تأیید می‌نماید که پروردگار متعال، روح را به قالبی همانند قالب دنیایی قرار می‌دهد، به طوری که اگر شخصی او را ببیند، وی را به همان صورت دنیای‌اش می‌شناسد. به عبارت اخروی عین مثالی بدن دنیوی، در نشئه آخرت محشور می‌شود. (صدر المتألهین، ۱۳۵۴، ص. ۳۹۵-۳۹۶؛ سبحانی، ۱۴۲۸، ص. ۴۱۳-۴۱۵).

در بعض روایات از امام صادق (ع) در مورد جسد انسان پرسیده شد که آیا جسد و بدن انسان از بین می‌رود؟ امام (ع) در جواب ایشان می‌فرماید: «لَا يَبْقَى لَهُ لَحْمٌ وَ لَا عَظْمٌ إِلَّا طِينَتُهُ الَّتِي خُلِقَ مِنْهَا، فَإِنَّهَا لَا تَبْلَى» بلکه جسد انسان از بین می‌رود، به طوری که هیچ اثری از گوشت و استخوان‌اش باقی نمی‌ماند، مگر طینت انسان که هیچ وقت از بین نمی‌رود، و خداوند متعال عین آن طینت را به سرای جاودان منتقل می‌نماید. (فیض کاشانی، ۱۴۲۵، ص. ۳۱۳). برخی از متکلمان، طینت انسان را به نفس تطبیق نموده‌اند. (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۱، ص. ۱۳۰-۱۳۱). بنابراین با توجه به این حدیث، عین طینت و نفس انسان به دار آخرت بازگشت داده می‌شود، ولی اجزاء اصلی و فرعی دنیوی انسان، طبق این حدیث از بین می‌رود؛ لذا طبق این نظریه، شبهه آکل و مأكول در عناصر دنیوی، سالبه به انتفاء موضوع می‌باشد؛ چراکه اجزاء دنیوی انسان از بین می‌رود، اما نفس و روح او باقی و ابدی است و نفس و روح به دلیل مجرد بودن آن، قابل خورده شدن و تجزیه توسط موجودات دیگر نیست.

در نتیجه ادله اکثر متکلمان فیلسوف مشرب امامیه و برخی از دانشمندان ماتریدیه در پاسخ به شبهه آکل و مأكول از بقیه اقوال قوی‌تر بوده است. این نظریه آنان مبنی بر «فناء و متغیر بودن اجزاء عالم» (صفار، ۱۴۳۱، ص. ۲۳۰؛ خواجه نصیر الدین طوسی، ۱۳۶۳، ص. ۲۳؛ صدرالمحققین صدرالشریعه ثانی، ۲۰۲۱، ص. ۳۶۲-۳۶۵ و ۳۷۲-۳۷۳؛ صدر المتألهین، ۱۳۷۸، ص. ۸۷). با

یافته‌های علم جدید "مبنی بر فناء و از بین روندگی تمام عناصر عالم و انسان" به صورت حدسی و ظنی، قابل تأیید و تقویت است. (فلچر، بی تا، ص ۱۶-۱۸ و ۸۶-۸۸؛ وجود و دیگران، ۱۴۰۰، ص ۶۵؛ والد و دیگران، ۱۳۴۲، ص ۶؛ دهقانی، ۱۳۸۷، ص ۲۸؛ حسینی و دیگران، ۱۳۸۴، ص ۱۲۶؛ فاطمی فرد و معصومی اصل، ۱۳۹۸، ص ۲۰).

۲-۱-۲. جواز اعاده معدوم

اکثر دانشمندان ماتریدیه و برخی از اندیشمندان امامیه معتقد به جواز اعاده معدوم شدند. از منظر آنان عناصر عالم بعد از معدوم و نیست شدن مطلق، به امر خداوند سبحان بازگردانده می‌شوند. آنان طبق ادله نقلی معتقد به حشر عین ابدان انسانی در سرای آخرت هستند. (ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۴، ص ۶؛ شریف مرتضی، ۱۴۱۱، ص ۱۴۴-۱۴۶؛ غزنوی، ۱۴۱۹، ص ۲۱۲-۲۱۳؛ ابن همام، ۲۰۰۵، ص ۱۴۴؛ قاری، ۱۴۲۸، ص ۱۷۴؛ کوثری، ۱۴۲۵، ص ۴۳۶؛ محمدی گیلانی، ۱۴۲۱، ص ۱۵۲-۱۵۴ و ۷۷۴).

پاسخ به شبهه آکل و ماکول از منظر این دسته از متکلمان، به این صورت است که با معدوم و نیست شدن تمام اشیاء عالم، دیگر شبهه آکل و ماکول سالبه به انتفاء موضوع خواهد بود؛ زیرا تمامی عناصر عالم، معدوم و نیست مطلق می‌شوند؛ چنانچه برخی از آیات قرآن کریم مانند «يَبْدُوْا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيْدُهُ» (روم/۲۷) «كَمَا بَدَأْنَا اَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيْدُهُ» (انبیاء/۱۰۴) «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ» (رحمن/۲۶) دلالت بر بازگشت عین خلاق از معدوم و نیستی دارند. (قاری، ۱۴۲۸، ص ۱۷۴؛ کوثری، ۱۴۲۵، ص ۴۳۶). بنابراین خداوند متعال طبق آیه شریفه «بِقَادِرٍ عَلٰی اَنْ يَّخْلُقَ مِثْلَهُمْ» (یس/۸۱) قادر است مثل تمام اشیاء را، از نو خلق نماید. در نتیجه از آنجایی که تمام اشیاء، معدوم مطلق شده‌اند، دیگر خورنده و خورده شده‌ای وجود ندارد؛ تا شبهه آکل و ماکول پیش بیاید، بلکه خداوند متعال، عین آنان را از معدوم مطلق، باز حشر می‌نماید.

۲-۱-۳. قول به تفصیل (جواز اعاده معدوم و تجمیع اجزاء متفرقه)

برخی از اندیشمندان مکتب ماتریدی (و نه امامی) در برخورد با نقلیات، هر دو وجه را ناخودآگاه پذیرفته‌اند: طبق نظر این دسته از متکلمان، اخبار هر دو وجه جواز اعاده معدوم و تجمیع اجزاء متفرقه را تأیید می‌نماید، این گروه به صورت کلی بر قبول اعاده معدوم و تجمیع اجزاء

پراکنده شده، موافقت دارند. (نسفی، بی تا، ص.ص. ۱۰۸-۱۱۰؛ نسفی، ۱۴۳۲، ص.ص. ۴۳۶-۴۴۰؛ حمصی رازی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص. ۱۹۰؛ ابن کمال پاشا، ۱۴۳۰، ص. ۱۲۹).

شبهه آکل و مأکول از منظر معتقدین به جواز اعاده معدوم قابل دفع است؛ زیرا تمام عناصر عالم، معدوم و نیست شده‌اند و خداوند با قدرت کامله‌اش، دوباره اشیاء را، از عدم بازحشر می‌نماید، چنانچه در بار اول خلاق را از عدم آفرید. (انبیاء/۱۰۴). اما شبهه آکل و مأکول از منظر قائلین به تجمیع اجزاء عنصری، به سه وجه (که در بحث امتناع اعاده معدوم بعینه اشاره شد) قابل تصور است:

الف - فقط اجزاء اصلی انسان، باقی و ابدی است: این نظریه با توجه به داستان زنده شدن تمام اجزاء پرندگان توسط ابراهیم، و همچنین زنده شدن حضرت عزیر (ع) قابل پذیرش نیست. ب - همه اجزاء اصلی و فرعی دنیوی، ابدی و جاودان است: این نظریه با ادله عقلی بر قرار گرفتن یک جزء در دو شخص، و همچنین با ادله نقلی بر زوال همه اشیاء عالم، قابل دفع نیست. ج - عناصر دنیوی، فانی بوده، ولی نفس و روح باقی و ابدی است: این نظریه با توجه به ادله عقلی بر حادث بودن تمام عناصر عالم، و با توجه به ادله نقلی بر بقاء مجردات از جمله نفس و روح، دفع کننده شبهه آکل و مأکول است.

بنابراین در بحث شبهه آکل و مأکول، دانشمندان مکتب امامیه و ماتریدیه به سه قسم تقسیم شدند: دسته اول از دانشمندان امامیه و ماتریدیه، بر امتناع اعاده معدوم بعینه، قائل شدند؛ (شیخ مفید، ۱۴۱۳، ص.ص. ۴۶-۴۷؛ صفار، ۱۴۳۱، ص.ص. ۲۵۴ و ۲۵۷ و ۲۶۰-۲۶۲؛ خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۳، ص. ۲۳؛ فاضل مقداد، ۱۴۲۰، ص.ص. ۱۷۷-۱۷۹ و ۴۲۰-۴۲۲؛ صدرالمحققین صدرالشریعه ثانی، ۲۰۲۱، ص.ص. ۳۶۲-۳۶۵ و ۳۷۲-۳۷۳؛ صدر المتألهین، ۱۳۷۸، ص. ۸۷). در میان آنها قول «متکلمان فیلسوف مشرب امامیه و برخی از متکلمان ماتریدیه» مبنی بر «زوال اجزاء اصلی و فرعی و بقاء نفس و روح» طبق ادله عقلی و نقلی از بقیه اقوال محکم‌تر قرار گرفت. دسته دوم از «اکثر اندیشمندان ماتریدیه و برخی از متکلمان امامیه» بنابر ادله نقلی به جواز اعاده معدوم قائل گشتند؛ (ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۴، ص. ۶؛ شریف مرتضی، ۱۴۱۱، ص.ص. ۱۴۴-۱۴۶؛ غزنوی، ۱۴۱۹، ص.ص. ۲۱۲-۲۱۳؛ ابن همام، ۲۰۰۵، ص. ۱۴۴). این قول نیز دفع کننده شبهات آکل و مأکول بود. دسته سوم «بعضی از دانشمندان ماتریدیه (و نه امامیه)» به نظریه تفصیل جواز

اعاده معدوم و تجمیع اجزاء متفرقه معتقد شدند. (نسفی، ۱۴۲۶، ص.ص. ۱۳۴ و ۱۵۶؛ حمصی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۱۹۰؛ ابن بقیره مقدسی حنفی، ۱۴۳۲، ص. ۱۵۴). در نتیجه قول «متکلمان فیلسوف مشرب امامیه و برخی از ماتریدیه» مبنی بر «فناء عناصر عالم و بقاء مجردات» و همچنین قول آن دسته از «دانشمندان ماتریدیه» مبنی بر جواز اعاده معدوم، دفع کننده شبهات آکل و ماکول بود.

۲-۲. دیدگاه دانشمندان امامیه و ماتریدیه به شبهه تناسخ

پرسش اصلی در این بحث آن است که آیا نفس، پس از جدا شدن از کالبد بدن، به بدن فرد دیگری یا سایر موجودات منتقل می‌شود؟ پاسخ دانشمندان امامیه و ماتریدیه به این شبهه به دو صورت است:

۲-۲-۱. امتناع اعاده معدوم بعینه

۱- بیشتر متکلمان فیلسوف مشرب امامیه و برخی از متکلمان ماتریدیه معتقدند: نفس و روح انسان باقی و جاودان است، به گونه‌ای که عین نفس و روح دنیوی به سرای آخرت انتقال داده می‌شود. در حقیقت شخصیت اصلی انسان (یعنی نفس)، در وقت حشر در دنیا و آخرت یکی است؛ (صفار، ۱۴۳۱، ص.ص. ۲۵۴؛ خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۳، ص. ۲۳؛ صدرالمحققین صدرالشریعه ثانی، ۲۰۲۱، ص. ۴۱۲؛ صدر المتألهین، ۱۳۷۸، ص.ص. ۸۷ و ۳۹۵-۳۹۶؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۷، ص. ۱۱۴).

ادله عقلی: اولاً نفس، وجودی حادث از طرف خداوند متعال به ابدان بشری است و تعلق نفس به بدنی خاص، به سبب تعلق و استعداد خاص آن دو به یکدیگر بوده است و اگر این استعداد و تعلق خاص به یکدیگر نباشد، حدوث نفس به ابدان، نه در زمان حاضر و نه در زمان گذشته و آینده اتفاق نخواهد افتاد. و اگر بین نفس و بدن، تعلق و استعداد خاص نباشد، تعلق نفس به بدن، مستلزم ترجیح بلامرجح خواهد بود؛ زیرا ورود نفس، به همه ابدان از اول خلقت تا پایان آفرینش، علی السویه ممکن است و دخول نفس به جسم خاصی، بدون ترجیح و مخصص، محال است؛ بنابراین بین نفس و بدن، باید استعداد و تعلق خاصی باشد که ورود به سایر ابدان جایز نباشد، به همین خاطر هر بدنی، مخصوص نفس خاصی است و دخول نفس به سایر ابدان جایز نیست. بر پایه همین بینش است که نفس بعد از مفارقت از بدن، ممکن نیست در بدن دیگر متعلق شود و الا اگر

به بدن دیگر منتقل شود، مستلزم اجتماع دو نفس، در یک بدن خواهد شد. و این منتهی به تناقض می‌شود که وقوع آن بالضرورة باطل و محال است. (مکی عاملی، ۱۴۱۱، ص ۱۱۷-۱۲۰).

ثانیا نفس و روح انسان در زمان مرگ، به مرتبه کمال خود می‌رسد؛ بنابراین تعلق روح از بدن خویش، به جنین دیگر، مستلزم تنزل از کمال به نقصان، و از فعلیت به قوه است و این امر، با سنت حاکم بر عالم که همه چیز از قوه و نقص به سوی کمال در حرکت هستند، مخالف است. لذا قول به تناسخ باطل و محال است. (سبحانی، ۱۳۸۶، ص ۲۳۵-۲۳۶). ثالثا اگر نفس از جسد خود، به بدن دیگر وارد شود، مستلزم وجود دو نفس در یک بدن واحد، خواهد بود، در حالی که هر بدنی، یک شخصیت واحد دارد و نه دو هویت. (علامه حلی، ۱۳۸۶، ص ۵۶۷؛ سبحانی، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۲۲۰-۲۲۲؛ طیب، ۱۳۶۲، ص ۶۳۹). و از آنجایی که وجود دو نفس در بدن واحد، مستلزم تکرار صفات نفسانیه در انسان است و صدق کثیر بر واحد، محال است؛ چراکه مستلزم تعلق دو نفس به بدن واحد به صورت اجتماع است. (سبحانی، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۲۲۰-۲۲۲ و ۳۶۹).

رابعا اگر تناسخ ممکن باشد، باید نفس به احوال جاری شده در بدن سابق، آگاهی و علم داشته باشد، در حالی که نفس اطلاعی از بدن سابق بر خود ندارد؛ بنابراین تناسخ ممکن نیست. و اگر گفته شود، نسیان بر نفس روی داده است، در جواب پاسخ داده می‌شود که نسیان، مخصوص قوای بدنی است و نه نفس. (صدرالمحققین صدرالشریعه ثانی، ۲۰۲۱، ص ۳۷۲).

ادله نقلی: صدرالمحققین معتقد است: روح تحت تأثیر انحلال و از بین‌روندگی قرار نمی‌گیرد، ایشان در علت خالد و جاودان بودن روح می‌نویسد: روح از فیوضات خداوند سبحان است، چنانچه این آیه شریفه «وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي»، (حجر/۲۹) دلالت بر اتصال روح به پروردگار سبحان دارد و قوت این ارتباط، دال بر جاودان بودن آن است، همان‌طور که روایات موجود بر نیکبختی، بدبختی، عقوبت انسان در قبر، و مواردی از این دست، بر بقاء و ابدیت انسان اشاره دارد. (صدرالمحققین صدرالشریعه ثانی، ۲۰۲۱، ص ۳۶۲ و ۳۷۲-۳۷۳). در نتیجه با بقاء هویت اصلی انسان و عدم تغییر در او، تناسخی نیز در کار نخواهد بود.

همچنین روایات دیگر در این زمینه حاکی از آن است که ملاک اصلی انسان، به نفس و روح اوست که از قالبی به قالب دیگر درمی‌آید، چنانچه از امام صادق (ع) درباره ارواح مؤمنین پرسیده شد: «عَنْ أَرْوَاحِ الْمُؤْمِنِينَ فَقَالَ فِي الْجَنَّةِ عَلَى صُورِ أَيْدَانِهِمْ لَوْ رَأَيْتَهُ لَقُلْتَ فُلَانٌ». (شیخ طوسی،

۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۶۶؛ شعیری، بی تا، ص ۱۷۲). ایشان فرمودند: ارواح در بهشت بر صور ابدان دنیوی‌شان هستند، به طوری که اگر آن‌ها را ببینند، می‌گویند: این شخص، همان فلان شخصی است که در دینا زندگی می‌کرد؛ بنابراین نفس و روح انسان معدوم نمی‌شود، ولی از قالبی و جسمی به قالب دیگر منتقل می‌شود. بنابراین در حشر جسمانی، عود با جمیع مشخصات و لوازم و حتی ازمنه ممکن نیست؛ یعنی شرط نیست که حتی دنیویت عود کند؛ زیرا اگر دنیویت عود کند، آن وقت عالم آخرت، همان جهان دنیا خواهد بود. (فیض کاشانی، ۱۴۲۵، ص ۳۹۲؛ محقق سبزواری، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۴۰۵ و ۴۲۳-۴۲۴). اخبار وارده مبنی بر حشر برخی از انسان‌ها به شکل حیوانات در معاد، ناظر به ظهور حقیقت بدن مثالی، در خلق و خوی آنان است؛ مثلاً بخیل در صورت سگ، شهوت‌طلب در قالب خوک، و حریص به صورت خرس محشور می‌شود. (اسفراینی، ۱۳۸۳، ص ۳۴۶).

بنابراین اخبار وارد شده حاکی از آن است که روح و نفس، در هر نشئه‌ای متناسب با عالم‌شان، لباس متناسب با خودشان را تولید می‌کنند، و این بدان معنا نیست که انسان از شخصیتی به شخصیت دیگر تبدیل و منتقل شود، چنانچه اگر فردی در نوجوانی زنا کند، و برای او در زمان پیری، حکم به حدّ شود، آیا می‌شود گفت: این شخص پیر، همان فرد نوجوان نیست؟ بلکه همه می‌گویند این فرد سالخورده، همان شخص نوجوان است. (تنکابنی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۳۹۱-۳۹۲). در مسأله معاد هم چنین است؛ یعنی آنچه مهم است، شخصیت و نفس او برای عذاب و پاداش است. بنابراین بدن اخروی از انسان، وقتی با بدن دنیوی مقایسه شود؛ بدن اخروی انسان، مثل بدن دنیوی است و نه عین آن، اما اگر صاحب این بدن اخروی (نفس و روح اخروی)، با صاحب بدن دنیوی (نفس و روح دنیوی) مورد قیاس واقع شود، عین آن بدن دنیوی است و نه مانند آن؛ زیرا شخصیت و رکن اصلی انسان به نفس‌اش است که در هر دو نشئه واحد است. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۷، ص ۱۱۴).

۲- برخی از دانشمندان امامیه و برخی از اندیشمندان ماتریدیه در پاسخ به شبهه تناسخ بیان نموده‌اند: هر انسانی صاحب اجزاء اصلیه است که هیچ وقت در بدن دیگر، خورده و تجزیه نمی‌شود؛ ممکن است وارد بدن دیگر شود، ولی از اجزاء اصلیه بدن دوم محسوب نمی‌گردد، بلکه از اجزاء زائده و فرعیه در بدن دوم محسوب می‌شود. لذا در روز محشر، اجزاء اصلیه هر انسانی به سوی

نفس خود برمی‌گردد و ثواب و عقاب به اجزاء اصلیه انسان خواهد بود؛ در نتیجه با این بیان شبهه تناسخ دفع می‌شود. (نسفی، ۱۴۲۱، ص. ۱۱۵؛ ۱۴۳۲، ص. ۴۳۶-۴۴۰؛ علامه حلی، ۱۳۶۳، ص. ۱۹۱-۱۹۲؛ فاضل مقداد، ۱۴۲۰، ص. ۱۷۷-۱۷۹ و ۴۲۰-۴۲۲؛ حسینی، ۱۳۶۵، ص. ۲۰۹؛ قاری، ۱۴۲۸، ص. ۲۸؛ خیالی، ۱۴۲۹، ص. ۳۳۴-۳۳۵). نظیر روایتی که هشام بن حکم از امام صادق (ع) در جواب زندیق روایت نموده است که فرمود: «فَإِذَا كَانَ حِينَ الْبَعْثِ... فَيَجْتَمِعُ تَرَابُ كُلِّ قَائِلٍ إِلَى قَائِلِهِ فَيَنْتَقِلُ بِإِذْنِ اللَّهِ الْقَادِرِ إِلَى حَيْثُ الرُّوحِ فَتَعُودُ الصُّورُ بِإِذْنِ الْمُصَوِّرِ كَهَيْئَتِهَا وَ تَلْجُ الرُّوحُ فِيهَا» (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص. ۳۵۰؛ مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۷، ص. ۳۸) زمانی که رستاخیز برپا شود، اجزاء هر انسانی به سوی صاحب خودش (نفس و روح) می‌رود و به اذن خداوند متعال، اجزاء بشر به جایی که روح در آنجا است منتقل می‌شود و تصویر و صورت هر کسی به اذن پروردگار سبحان به هیئت و قالب دنیوی‌شان برمی‌گردند و روح در آن وارد می‌شود. (طیب، ۱۳۶۲، ص. ۶۳۳-۶۳۴). بنابراین در نزد این دسته از متکلمان با توجه به آیات صریح قرآن از جمله داستان عزیر پیامبر (ص)، تناسخ باطل است؛ زیرا خداوند متعال، حضرت عزیر (ع) و الاغ او را بعد از صد سال زنده و تجمیع نمود. (بقره: ۲۵۹) بنابراین با باقی ماندن شخصیت اصلی انسان، برگشت بدنی، غیر از بدن دیگر رخ نخواهد داد، بلکه عین بدن خودش، در نشئه اخروی بازگشت داده می‌شود؛ با این بیان شبهه تناسخ نیز دفع می‌شود.

نقد: حصر انتقال اجزاء اصلی (و نه فرعی) به نفس و ارواح، ادعای بدون دلیل است؛ چراکه خود ادله نقلی مانند داستان حضرت عزیر (ع) و تجمیع اجزاء پرندگان توسط حضرت ابراهیم (ع)، بر حشر تمام عناصر انسان دلالت دارد. ثانیاً مراد از تناسخ، انتقال روح از بدنی به بدن دیگر است، در حالی که جواب این دسته از متکلمان برای شبهه آکل و مأكول مناسب است و نه بحث تناسخ. بنابراین ادله «متکلمان فیلسوف مشرب امامیه و بعضی از اندیشمندان ماتریدیه» در دفع شبهه تناسخ از بقیه اقوال قوی‌تر و متقن‌تر بوده است.

۲-۲-۲. جواز اعاده معدوم

اکثر متکلمان ماتریدیه از آنجایی که قائل به جواز اعاده معدوم و نیست شدن همه اجزاء عالم هستند، (ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۲، ص. ۳۴۷ و ۴۵۸ و ج ۴، ص. ۸۶؛ رازی حنفی، ۱۴۲۲، ص. ۳۴۵-۳۴۶؛ غزنوی، ۱۴۱۹، ص. ۲۱۲-۲۱۳). شبهه تناسخ نزد آنان، سالبه به انتفاء موضوع

است؛ زیرا طبق ادله نقلی در نزد این عده، خداوند قادر است با قدرت کامله‌اش، عین همه اجزاء انسان را بدون تناسخ اعاده نماید. (ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۴، ص ۹-۶، ج ۸، ص ۲۱۶؛ قاری، ۱۴۲۸، ص ۱۷۴؛ کوثری، ۱۴۲۵، ص ۴۳۶) این قول برای برخی از متکلمان امامیه که قائل به جواز اعاده معدوم هستند، نیز صادق است. (شریف مرتضی، ۱۴۱۱، ص ۱۴۴-۱۴۶؛ محمدی گیلانی، ۱۴۲۱، ص ۱۵۲-۱۵۴ و ۷۷۴)

پاسخ به شبهه تناسخ از منظر برخی از دانشمندان ماتریدیه به این نحو است که آنان با استناد به برخی از آیات شریفه «وَكُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (قصص/۸۸) بر فناء و نیست شدن عناصر عالم تاکید دارند. (غزنوی، ۱۴۱۹، ص ۲۱۲-۲۱۳؛ سمرقندی، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۳۸۲؛ کوثری، ۱۴۲۵، ص ۴۳۶) و با استدلال به ادله نقلی دیگر «وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ» (روم/۲۷) به اعاده عین معدوم تمام اجزاء اصلی و فرعی انسان، قائل شده‌اند. (ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۴، ص ۹-۶، ج ۸، ص ۲۱۶؛ قاری، ۱۴۲۸، ص ۱۷۴). در نتیجه با معدوم شدن همه اشیاء عالم، دیگر حلول روح از بدنی به بدن دیگر امکان ندارد؛ بنابراین با جواز اعاده معدوم، تناسخ محال است.

۳. نتیجه‌گیری

۱- دانشمندان امامیه و ماتریدیه در پاسخ به شبهه آکل و ماکول به سه گروه تقسیم شدند: الف - گروه اول معتقدین به امتناع اعاده معدوم بر سه دسته: که برخی بر بقاء اجزاء اصلی (و نه فرعی)، و بعضی بر بقاء اجزاء اصلی و فرعی، و برخی بر فناء اجزاء اصلی و فرعی تقسیم شدند؛ از بین آنان قول «متکلمان فیلسوف مشرب امامیه و برخی از ماتریدیه» با توجه به زوال اجزاء عنصری و بقاء روح و نفس، شبهه آکل و ماکول در اجزاء انسان مندرج می‌شود. ب - دسته دوم قائلین به جواز اعاده معدوم از «متکلمان ماتریدیه و برخی از امامیه» با توجه به معدوم و نیست شدن تمام خلائق عالم، شبهه آکل و ماکول سالبه به انتفاء موضوع است. ج - دسته سوم قائلین به نظریه تفصیل جواز و امتناع اعاده معدوم از «برخی متکلمان ماتریدیه» که عطف بر نتایج دو قول بالا است.

۲- اندیشمندان امامیه و ماتریدیه در دفع شبهه تناسخ به دو گروه تقسیم شدند: الف - گروه اول معتقدین به امتناع اعاده معدوم بر دو دسته: - که برخی بر فناء اجزاء اصلی و فرعی و بقاء نفس و روح، و برخی بر بقاء اجزاء اصلی (و نه فرعی).- تقسیم گردیدند؛ از بین آنان قول «متکلمان

فیلسوف مشرب امامیه و برخی از ماتریدیه» دفع کننده شبهه تناسخ بود، اما قول آن دسته از متکلمان بر بقاء اجزاء اصلی، دفع کننده شبهه تناسخ نبوده است. ب - دسته دوم قائلین به جواز اعاده معدوم از «متکلمان ماتریدیه و برخی از امامیه» با توجه به معدوم و نیست شدن تمام خلائق عالم، شبهه تناسخ، سالبه به انتفاء موضوع است.

منابع

* قرآن کریم.

- ابن بقیره مقدسی حنفی، حسن بن ابی بکر (۱۴۳۲). *غایه المرام فی شرح بحر الکلام*، محقق محمد السید أحمد شحاته، و عبد الله محمد اسماعیل، قاهره: المكتبة الأزهرية للتراث.
- ابن کمال پاشا، شمس الدین (۱۴۳۰). *مسائل الاختلاف بین الاشاعرة و الماتریدیه*، اردن: دارالفتح للدراسات و النشر.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱). *المحکم و المحيط الأعظم*، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). *لسان العرب*، بیروت: دار صادر بیروت.
- ابن همام، محمد بن عبدالواحد (۲۰۰۵). *المسایرة فی علم الکلام و العقائد التوحیدیة المنجیة فی الآخرة*، لبنان: بیبلوس.
- ابن همام، محمد بن عبدالواحد (بی تا). *المسایرة فی علم الکلام*، تعلیق محمد محیی الدین عبدالحمید، قاهره: مکتبه محمود.
- استرآبادی، محمد جعفر (۱۳۸۲ ش). *البراهین القاطعة فی شرح تجرید العقائد الساطعة*. قم: مکتب الاعلام الإسلامی.
- اسفراینی، ملا اسماعیل (۱۳۸۳). *أنوار العرفان*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- بیاضی حنفی، کمال الدین (۱۳۶۸). *اشارات المرام من عبارات الامام*، تحقیق یوسف عبد الرزاق، مصر: شرکت المصطفی البانی.
- تفتازانی، سعدالدین (۱۴۲۱). *شرح العقائد النسفیة و معه العقائد النسفیة (العقائد النسفیة)*. قاهره: المكتبة الأزهرية للتراث.
- تنکابنی، محمد بن عبد الفتاح (۱۳۸۲). *ضیاء القلوب*. قم: مجمع ذخائر اسلامی.

جبرئیلی، محمدصفر (۱۳۸۹). سیر تطور کلام شیعه (دفتر دوم: از عصر غیبت تا خواجه نصیرالدین طوسی). قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

جلالی، لطف الله (۱۳۸۶). تاریخ و عقاید ماتریدیه. قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.

حسن زاده آملی، حسن (۱۳۸۱). الحجج البالغة علی مجرد النفس الناطقة. قم: بوستان کتاب.

حسینی، ابوالفتح بن مخدوم (۱۳۶۵)، مفتاح اللباب، در: حلی، حسن بن یوسف (۱۳۶۵)، الباب الحادی عشر مع شرحیه النافع یوم الحشر و مفتاح الباب، تحقیق: مهدی محقق، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی.

حسینی، مژگان، کاظم پریور، محمد حسین قهرمانی، و سیدناصر استاد (۱۳۸۴). «ارزیابی بیان پروتئین‌های ATF-۲ و P38 در سلول‌های کورتکس جنین رت بعد از القای مرگ سلولی در

مدل صدمه به DNA». فصلنامه پزشکی یاخته. سال ۷. شماره ۳. صفحات ۱۲۶-۱۳۱.

حسینی تهرانی، سید هاشم (۱۳۶۵). توضیح المراد. تهران: انتشارات مفید.

حسینی لواسانی، سید حسن (۱۴۲۵). نور الأفهام فی علم الکلام. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

حلبی، علی اصغر (۱۳۷۶). تاریخ علم کلام در ایران و جهان. تهران: انتشارات اساطیر.

حمصی رازی، سدید الدین (۱۴۱۲). المنقذ من التقليد. قم: مؤسسه النیشر الإسلامی.

خواجه نصیر الدین طوسی، محمد (۱۳۶۳). تصورات یا روضه التسلیم. تهران: نشر جامی.

خیالی، احمد بن موسی (۱۴۲۹). شرح العلامة الخیالی علی النونیه. قاهره: مکتبه وهبه.

دهقانی، حسا (۱۳۸۷). «نقش اجسام هسته ای PML در کنترل بیان ژن». اولین کنگره

سیتوتکنولوژی و کاربردهای آن. دانشگاه فردوسی مشهد: دانشکده علوم پایه. گروه زیست

شناسی.

رازی حنفی، ابو بکر احمد (۱۴۲۲). شرح بدء الأمالی. بیروت: دار الکتب العلمیه.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). مفردات ألفاظ القرآن، بیروت: دار القلم.

زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دار الفکر.

سبحانی، جعفر (۱۳۸۶ ش). العقیده الإسلامیه. قم: مؤسسه امام صادق (ع).

سبحانی، جعفر (۱۴۲۵). رسائل و مقالات. قم: مؤسسه امام صادق (ع).

سبحانی، جعفر (بی تا). بحوث فی الملل و النحل. قم: مؤسسه النشر الإسلامی الإمام الصادق (ع).

سیحانی، جعفر، و علی ربانی گلپایگانی (۱۴۲۸). *محاضرات فی الإلهیات*. قم: مؤسسه امام صادق (ع).

سمرقندی، نصر بن محمد (ابوليث) (۱۴۱۶). *تفسیر السمرقندی المسمى بحر العلوم*. بیروت: دار الفکر.

سمرقندی، علاء الدین محمد بن عبدالحمید السمرقندی الاسمندی (۱۴۴۰). *لباب الکلام (تصحیح الاعتقاد فی اصول الدین)*. تحقیق محمد سعید أوزرورالی، استانبول: نشریات وقف الدیانة التری.

شرتونی، سعید (۱۳۷۴). *أقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد*. تهران: منظمة الاوقاف و الشؤون الخیریة، دار الأسوة للطباعة و النشر.

شریف مرتضی، ابوالقاسم علی (۱۴۱۱). *الذخیره فی علم الکلام*. قم: مؤسسه النشر الإسلامی. شعرانی، ابو الحسن (۱۳۷۲). *شرح فارسی تجرید الاعتقاد*. تهران: انتشارات اسلامیة. شعیری، محمد بن محمد (بی تا). *جامع الأخبار (لشعیری)*. نجف: مطبعة حیدریة. شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷). *تهذیب الأحکام*. تحقیق خرسان. تهران: دارالکتب الإسلامیة.

شیخ مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳). *النکت الاعتقادیة*. قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید. صدرالمحققین صدرالشریعة ثانی، عبیدالله بن مسعود المحبوبي (۲۰۲۱). *شرح تعدیل العلوم (قسم الکلام)*. تحقیق محمود آی و مصطفی برص بوغا. استانبول: رئاسة الشؤون الدینیة. صدر المتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۳۷۸). *المظاهر الإلهیة فی أسرار العلوم الکمالیة*. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.

صدر المتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۳۵۴). *المبدأ و المعاد*. تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران. صفار، ابراهیم بن اسماعیل (۱۴۳۱). *تلخیص الادلة لقواعد التوحید*. قاهره: دار السلام. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات. طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳). *الإحتجاج علی أهل اللجاج (لطبرسی)*. مشهد: نشر مرتضی. طیب، سید عبدالحسین طیب (۱۳۶۲). *کلم الطیب در تقریر عقاید اسلام*. تهران: نشر کتابخانه اسلام.

- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۶). معارج الفهم فی شرح النظم. قم: دلیل ما.
- غزنوی، احمد بن محمد (۱۴۱۹). أصول الدین (غزنوی). تحقیق عمر و فیک داوق. بیروت: دار البشائر الإسلامیة.
- فاضل مقداد، جمال الدین مقداد (۱۴۰۵). إرشاد الطالبین إلی نهج المسترشدين. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- فاضل مقداد، جمال الدین مقداد (۱۴۲۰). الأنوار الجلالیة فی شرح الفصول النصیریة. مشهد: مجمع البحوث الإسلامیة.
- فاضل مقداد، جمال الدین مقداد (۱۴۲۲). اللوامع الإلهیة فی المباحث الكلامیة. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- فاطمی فرد، سیده زهرا، و اسد معصومی اصل (۱۳۹۸). «استخراج DNA از نمونه‌های خشک شده گیاه و قارچ با روشی سریع، ایمن و بدون استفاده از نیتروژن مایع». فصلنامه زیست‌شناسی سلولی و مولکولی گیاهی. دوره ۱۴. ش ۳. ص ۱۹ - ۲۷.
- فلچر، و (بی تا). تکامل از نظر انسان امروز. ترجمه محمدرضا توکلی صابری. تهران: چاپخانه فاروس ایران.
- فیاض لاهیجی، عبد الرزاق (بی تا). سوارق الإلهام فی شرح تجرید الکلام. اصفهان: انتشارات مهدوی.
- فیض کاشانی، ملا محسن (۱۴۲۵). أنوار الحکمة. قم: انتشارات بیدار.
- قاری، علی بن سلطان محمد (۱۴۲۸). شرح کتاب الفقه الأكبر (قاری). بیروت: دار الکتب العلمیة.
- کوثری، محمد زاهد (۱۴۲۵). العقیة و علم الکلام (السيف الصقيل فی الرد علی ابن زفیل). بیروت: دار الکتب العلمیة.
- کوفی اهوازی، حسین بن سعید (۱۴۰۲). الزهد. قم: المطبعة العلمیة.
- ماتریدی، محمد بن محمد (۱۴۲۶). تأویلات أهل السنة. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۶). حق الیقین. تهران: انتشارات اسلامیة.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۴). بحار الأنوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- محقق سبزواری، هادی (۱۳۸۳). أسرار الحکم. قم: مطبوعات دینی.
- محمدی، علی (۱۳۷۸). شرح کشف المراد. قم: دار الفکر.

- محمدی گیلانی، محمد (۱۴۲۱). تکملة سوارق الألهام. قم: مکتب الاعلام الإسلامی.
- مروارید، حسنعلی (۱۴۱۸). تنبیهاً حول المبدأ و المعاد. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۶). مجموعه آثار. تهران: انتشارات صدرا.
- مکی عاملی، حسین یوسف (۱۴۱۱). الإسلام و التناسخ. بیروت: دار الزهراء.
- نسفی، نجم الدین عمر بن محمد بن احمد (بی تا). شرح مختصر العقائد (نسخه خطی). ریاض: مکتبه الملك فهد الوطنیه.
- نسفی، عبدالله بن احمد (أبوالبرکات) (۱۴۲۱). العمدة فی أصول الدین (نسفی). بغداد: مکتب و معهد الدرّة للحاسبات.
- نسفی، عبدالله بن احمد (أبوالبرکات) (۱۴۳۲). شرح العمدة فی عقیده أهل السنة و الجماعة (بالاعتماد فی الاعتقاد). تحقیق عبدالله محمد عبدالله اسماعیل. قاهره: مکتبه الازهریه للتراث.
- نسفی، میمون بن محمد (أبومعین) (۱۴۲۶). بحر الکلام. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- والد، جرج و اوجین رابی نوویچ، و مارتین دکامن، و جوزف فروتون (۱۳۴۲). شناخت حیات. ترجمه محمود بهزاد، تهران: چاپخانه فردوسی.
- وجود، آرش، داود نقی زاده باقی، محمد خدادادی مقدم، و غلامرضا ابراهیم زاده رجائی (۱۴۰۰). «نگرش قرآن و شیمی در مورد پیدایش حیات در سیاره زمین». قم: جامعه المصطفی العالمیه.
- مطالعات قرآن و علوم. سال ۵. ش ۹. ص ۵۸ - ۸۵.

References

* The Holy Quran.

- Ibn Baqira, a Hanafī saint, Hassan ibn Abi Bakr (1432). Ghaya al-Maram fi Sharh Bahr al-Kalam, Mohagheh Muhammad Al-Sayyid Ahmed Shahate, and Abdullah Muhammad Ismail, Cairo: Al-Maktab Al-Azhariyah for Tradition. [In Arabic]
- Ibn Kamal Pasha, Shamsuddin (1430). Issues of disagreement between al-Ash'ira and al-Matridis, Jordan: Dar al-Fath for studies and al-Nashar. [In Arabic]
- Ibn Saydeh, Ali Ibn Ismail (1421). Al-Mahkem and Al-Azam al-Azam, Beirut: Dar Al-Kutub Al-Alamiya. [In Arabic]

- Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram (1414). *Lasan al-Arab*, Beirut: Dar Sadder Beirut. [In Arabic]
- Ibn Hammam, Muhammad bin Abd al-Wahed (2005). *Al-Masayrah fi ilm al-kalam va al-Aqeed al-Tawhidiya al-Manjiya fi al-Akhlarah*, Lebanon: Byblos. [In Arabic]
- Ibn Hammam, Muhammad bin Abd al-Wahed (Bita). *Al-Masayrah fi ilm al-kalam, the suspension of Muhammad Muhyiddin Abd al-Hamid*, Cairo: Mahmoud School. [In Arabic]
- Estrabadi, Mohammad Jafar (1382). *Al-Braheen al-Qata'a in the description of abstraction of al-Aqeed al-Sati'a*. Qom: Al Alam Islamic School. [In Arabic]
- Esfraini, Mullah Ismail (1383). *Anwar Al-Irfan*. Qom: Islamic Propaganda Office. [In Persian]
- Bayazi Hanafi, Kamaluddin (1368). *Asharat al-Maram, I am the words of al-Imam, researched by Yusuf Abd al-Razzaq*, Egypt: Al-Mustafa Albani Company. [In Arabic]
- Taftazani, Saaduddin (1421). *Sharh al-Aqeed al-Nasafiyyah and the companion of al-Aqeed al-Nasafiyyah (Al-Aqeed al-Nasafiyyah)*. Cairo: Al-Maktab Al-Azhariya for Heritage. [In Arabic]
- Tankabani, Muhammad bin Abdul Fattah (1382). *Zia Al-Qulub* Qom: Islamic Reserves Association. [In Arabic]
- Jabraili, Mohammad Safar (1389). *The course of the development of the Shiite religion (the second book: from the era of occultation to Khwaja Nasir al-Din Tusi)*. Qom: Research Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Jalali, Lotfollah (1386). *The history and ideas of matridia*. Qom: Religions and Religions Studies and Research Center. [In Persian]
- Hassanzadeh Amoly, Hassan (2012). *Arguments against the celibacy of the speaking soul*. Qom: Bostan Kitab. [In Arabic]
- Hosseini, Abul Fatah bin Makhdoom (1365), Miftah al-Lab, in: Hali, Hasan bin Yusuf (1365), the eleventh chapter with the explanation of

- the benefit of Yum al-Hashr and the Miftah al-Bab, research: Mehdi Mohaghegh, Tehran: Islamic Studies Foundation. [In Arabic]
- Hosseini, Mozghan, Kazem Parivar, Mohammad Hossein Garhami, and Seyyed Nasser Ostad (2004). "Evaluation of the expression of ATF-2 and P38 proteins in rat fetal cortex cells after induction of cell death in DNA damage model". Cell Medicine Quarterly. Year 7. Number 3. Pages 126-131. [In Persian]
- Hosseini Tehrani, Seyyed Hashem (1365). Explanation of the meaning. Tehran: Mofid Publications. [In Arabic]
- Hosseini Lavasani, Seyyed Hassan (1425). The light of words in the science of speech. Qom: Islamic Publishing House. [In Persian]
- Halabi, Ali Asghar (1376). The history of theology in Iran and the world. Tehran: Asatir Publishing House. [In Arabic]
- Homsy Razi, Sudid al-Din (1412). My Savior Qom: Al-Nishar Islamic Institute. [In Arabic]
- Khwaja Nasir al-Din Tusi, Muhammad (1363). Imagination or prayer of surrender. Tehran: Jami Publishing. [In Persian]
- Khayali, Ahmad bin Musa (1429). Description of Allama Al-Khiyali Ali Al-Nuniya. Cairo: Wahba School. [In Arabic]
- Dehghani, Hesa (1387). "The role of PML nuclear bodies in the control of gene expression". The first congress of cytotechnology and its applications. Ferdowsi University of Mashhad: Faculty of Basic Sciences. biology Group. [In Persian]
- Razi Hanafi, Abu Bakr Ahmad (1422). Description of Amali initiation. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elamiya. [In Arabic]
- Ragheb Esfahani, Hussein bin Muhammad (1412). Al-Qur'an Vocabulary, Beirut: Dar Al-Qalam. [In Arabic]
- Zubaydi, Muhammad bin Muhammad (1414). Taj al-Arus, my jewel of al-Qamoos. Beirut: Dar al-Fakr. [In Arabic]
- Sobhani, Jafar (1386). Islamic faith. Qom: Imam Sadiq (AS) Foundation. [In Arabic]

- Sobhani, Jafar (1425). Letters and articles. Qom: Imam Sadiq (AS) Foundation. [In Arabic]
- Sobhani, Jafar (Bita). Researches in Al-Mall and Al-Nahl. Qom: Imam al-Sadiq (AS) Islamic Publishing House. [In Arabic]
- Sobhani, Jafar, and Ali Rabbani Golpayegani (1428). Lectures in theology. Qom: Imam Sadiq (AS) Foundation. [In Arabic]
- Samarkandi, Nasr bin Muhammad (Abulith) (1416). Tafsir Al-Marqandi al-Masimi Bahr al-Uloom. Beirut: Dar al-Fakr. [In Arabic]
- Samarkandi, Aladdin Muhammad bin Abdulhamid Al-Samarkandi al-Asmandi (1440). Labab al-Kalam (Correction of Belief in Usul al-Din), research by Mohammad Saeed Ozarovarli, Istanbul: Al-Turki Foundation. [In Arabic]
- Shertouni, Saeed (1374), the earliest sources in Passover of Arabia and Al-Shaward. Tehran: Al-Awqaf and Charitable Affairs Organization, Dar Al-Aswa for Printing and Publishing. [In Arabic]
- Sharif Morteza, Abulqasem Ali (1411). Memory in the science of speech. Qom: Islamic Publishing House. [In Arabic]
- Shaarani, Abul Hasan (1372). The Persian description of abstraction of belief. Tehran: Islamiya Publications. [In Persian]
- Sho'airi, Mohammad bin Mohammad (B.T.A.). Jame Al-Akhbar Najaf: Haydaria Press. [In Arabic]
- Sheikh Tusi, Muhammad bin Hassan (1407). Tahdeeb al-Ahkam. Khorsan research. Tehran: Dar al-Ketab Islamiya. [In Arabic]
- Sheikh Mufid, Muhammad bin Muhammad (1413). The joke of belief. Qom: The International Conference of Sheikh Al-Mufid. [In Arabic]
- Sadr al-Haqin Sadr al-Sharia'a second, Obaidullah bin Masoud al-Mahboubi (2021). The description of the modification of science (section of al-kalam). Research by Mahmoud Ai and Mustafa Bars Bogha. Istanbul: Directorate of Religious Affairs. [In Arabic]
- Sadr al-Mutalahin, Muhammad bin Ibrahim (1378). Divine Manifestations in Asrar Uloom al-Kamaliyah. Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation. [In Arabic]

- Sadr al-Mutalahin, Muhammad bin Ibrahim (1354). The beginning and the resurrection. Tehran: Iranian Wisdom and Philosophy Association. [In Arabic]
- Safar, Ibrahim bin Ismail (1431). Summary of the evidence for the rules of monotheism. Cairo: Dar es Salaam. [In Arabic]
- Tabatabaei, Mohammad Hossein (1390). Al-Mizan in Tafsir al-Qur'an. Beirut: Al-Alami Publishing House. [In Arabic]
- Tabarsi, Ahmad bin Ali (1403). Protest against Ahl al-Jajj (Lal al-Tabarsi). Mashhad: Morteza Publishing House. [In Arabic]
- Tayeb, Seyyed Abdul Hossein Tayeb (1362). Kalam al-Taib in the speech of Islamic beliefs. Tehran: Islam Library Publishing. [In Persian]
- Allameh Hali, Hassan bin Yusuf (1386). Ma'araj al-Fahm in Shahr al-Nazm. Qom: Our reason. [In Arabic]
- Ghaznavi, Ahmad bin Muhammad (1419). Asul al-Din (Ghaznavi). The research of Omar Wafiq Daouq. Beirut: Dar al-Bashair al-Islamiyya. [In Arabic]
- Fazel Moqdad, Jamaluddin Moqdad (1405). Irshad Talibin to Nahj al-Mustarashdin. Qom: Ayatollah Marashi Library. [In Arabic]
- Fazel Moqdad, Jamaluddin Moqdad (1420). Al-Anwar al-Jalaliyah in the description of al-Fusul al-Nusiriyyah. Mashhad: Islamic Research Council. [In Arabic]
- Fazel Moqdad, Jamaluddin Moqdad (1422). Al-Wa'a'a Al-Ilahiya in Al-Mabahari al-Kalamiyyah. Qom: Islamic Propaganda Office. [In Arabic]
- Fatemi Fard, Sayeda Zahra, and Asad Masoumi Asl (2018). "Extraction of DNA from dried plant and mushroom samples by a fast, safe method without using liquid nitrogen". Quarterly Journal of Plant Cell and Molecular Biology. Volume 14. Volume 3. Pages 19-27. [In Persian]

- Fletcher, and (Beta). Evolution in terms of humans today. Translated by Mohammad Reza Tavakoli Saberi. Tehran: Faros Iran Printing House. [In Persian]
- Fayaz Lahiji, Abd al-Razzaq (B.T.A.). Shawarq Al-Ilham in the explanation of the abstraction of Kalam. Isfahan: Mahdavi Publications. [In Arabic]
- Faiz Kashani, Mulla Mohsen (1425). Anwar Hikma Qom: Bedar Publications. [In Arabic]
- Qari, Ali bin Sultan Mohammad (1428). Description of the book Fiqh al-Akbar (Qari). Beirut: Dar al-Katb al-Elamiya. [In Arabic]
- Kothari, Mohammad Zahid (1425). Al-Aqeedah and Science of Kalam (Al-Saif al-Saqeel in Al-Ird al-Ibn Zafail). Beirut: Dar al-Katb al-Elamiya. [In Arabic]
- Kufi Ahwazi, Hussein bin Saeed (1402). Al-Zahd Qom: Al-Mattaba Al-Elamiya. [In Arabic]
- Matridi, Muhammad bin Muhammad (1426). Interpretations of Ahl al-Sunnah. Beirut: Dar al-Katb al-Elamiya. [In Arabic]
- Majlisi, Mohammad Baqer (2016). Righteousness Tehran: Islamiya Publications. [In Arabic]
- Majlisi, Mohammad Baqir (1404). Bihar Anwar Beirut: Al-Wafa Foundation. [In Arabic]
- Mohaghegh Sabzevari, Hadi (1383). Secrets of judgment. Qom: Religious Press. [In Arabic]
- Mohammadi, Ali (1378). Description of the discovery of al-Murad. Qom: Dar al-Fakr. [In Persian]
- Mohammadi Gilani, Mohammad (1421). The continuation of Shawarq Al-Ham. Qom: Islamic School of Science. [In Arabic]
- Marwarid, Hassan Ali (1418). Punishments around the beginning and the resurrection. Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Arabic]
- Motahari, Morteza (1376). collection. Tehran: Sadra Publications. [In Persian]

- Makki Aamili, Hossein Yusuf (1411). Islam and reincarnation. Beirut: Dar Al-Zahra. [In Arabic]
- Nasfi, Najm al-Din Umar bin Muhammad bin Ahmad (B.T.A.). A brief description of al-Aqeed (manuscript). Riyadh: Al-Mulk Fahd al-Watani School. [In Arabic]
- Nasafi, Abdullah bin Ahmad (Abul Barakat) (1421). Al-Amda fi Asul al-Din (Nasafi). Baghdad: Al-Dura School and Institute for Mathematics. [In Arabic]
- Nasafi, Abdullah bin Ahmad (Abul Barakat) (1432). Sharh al-Umda in the belief of Ahl al-Sunnah wa al-Jamaa (with confidence in belief). Abdullah Mohammad Abdullah Ismail's research. Cairo: Al-Azhari School of Heritage. [In Arabic]
- Nasafi, Maimon bin Muhammad (Abu Mo'in) (1426). Bahr al-Kalam Beirut: Dar al-Katb al-Elamiya. [In Arabic]
- Wald, George and Eugene Roby Novitch, and Martin Decaman, and Joseph Fruton (1992). knowledge of life Translated by Mahmoud Behzad, Tehran: Ferdowsi Printing House. [In Persian]
- Joud, Arash, Daud Naghizadeh Baghi, Mohammad Khodadadi Moghadam, and Gholamreza Ebrahimzadeh Rajaei (1400). "Attitude of Quran and chemistry on the origin of life on planet earth". Qom: Al-Mustafa Al-Alamiya Society. Studies of Quran and sciences. Year 5. Sh9. pp. 58-85. [In Persian]